

11. LITERATŪRA IR KALBA

11.1. Su kalbos ugdymu glaudžiai susijusi literatūra, kuri ne tik atskleidžia ir įprasmina kalbos turtus, bet išsaugo ir perduoda juos kitoms kartoms.

Pirmasis grožinės lietuvių literatūros kūrinėlis yra pirmosios lietuviškos knygos – Martyno Mažvydo „Katekizmo“ (1547) – eiliuota lietuviška pratarmė **„Knygelės pačios byla lietuvininkump ir žemaičiump“** (žr. 4.4). Vienus iš pirmųjų lietuviškos poezijos kūrinėlių parašė kunigas **Adomas Frydrichas Šimelpenigis** (1699–1763). Tai Biblijos II leidimo (1755) eiliuota prakalba (192 eilutės), kurioje apžvelgiama Prūsijos lietuvių raštija nuo pirmosios lietuviškos knygos iki XVIII a. vidurio, ir keli proginiai eilėraščiai. Bene seniausias istorinės tematikos lietuvių poezijos kūrinys – originali Milkaus istorinė poema **„Pilkalnis“**, kurios rankraštis išlikęs iki mūsų dienų.

11.2. **Pirmoji lietuviška pasaulietinė grožinės literatūros knyga – „Ezopo pasakėčios“**. Ją išvertė ir 1706 m. išleido kunigas **Jonas Šulcas** (apie 1684–1710). Knygoje gyva, liaudiška kalba pateikiama 10 pasakėčių. Vokiškai parašytoje prakalboje autorius sakosi siekęs parodyti, kad Ezopo pasakėčias puikiai galima išversti „grynais, tikrais ir gerais lietuviškais žodžiais, kuriuos ir paprastas lietuvis supranta“.

11.3. **Pirmoji lietuviška poema – Kristijono Donelaičio (1714–1780) „Metai“**. Šį iškilų lietuvių literatūros kūrinį 1818 m. išleido vienas žymiausių XIX a. pradžios lietuviškų knygų rengėjų ir leidėjų **Liudvikas Gediminas Rėza**.

„Metai“ parašyti 1765–1775 m. Poemą sudaro keturios dalys: „Pavasario linksmybės“, „Vasaros darbai“, „Rudenio gėrybės“ ir „Žiemos rūpesčiai“, turinčios 3517 hegzametru parašytų eilučių. „Metuose“ pavaizduoti Mažosios Lietuvos valstiečiai ir jų gyvenimas: kasdienybė ir šventės, vargai ir džiaugsmas, tautinė savimonė. Poemos kalba nepaprastai vaizdinga. Donelaitis sugebėjo liaudies kalboje rasti daugybę gyvų ir vaizdingų žodžių bei posakių ir taikliai bei meniškai juos pavartoti, pvz.: *barzdota gadynė, ant ežerų visur langai (ledas) pasidaro, lietūs nugarą skalbia*.

11.4. Vienas iš XIX a. pradžios lietuvių rašytojų **Dionizas Poška** (apie 1765–1830) parašė garsią poemą **„Mužikas Žemaičių ir Lietuvos“**, pirmą kartą išspausdintą 1886 m. „Aušroje“. Poemoje liaudiška vaizdinga kalba nupiešta valstiečių buitį ir socialinė padėtis. Poškos užrašų rinkinyje „Bitelė Baublyje“ išlikusią grožinę kūrybą lietuvių kalba sudaro 1600 eilučių.

11.5. Lietuvių poetas, tautosakininkas, istorikas ir švietėjas **Simonas Stanevičius** (1799–1848) parašė odę **„Šlovė Žemaičių“**, kuri tapo XIX a. žemaičių kultūrinio sąjūdžio himnu. Odėje raginama kovoti dėl tautinio lygiateisiškumo, gražinti lietuvių kalbą į viešąjį gyvenimą:

*Tarp žemaičių vis atgijo
Garbė tėvų ir liežuvis.
Meilė tarp jų išsiliejo,
Prasidžiugo ir lietuvis.*

11.6. Žymusis lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjas, visai skatinęs leisti lietuviškas knygas, **Motiejus Valančius** (1801–1875) pats parašė apie septyniasdešimt šviečiamojo didaktinio pobūdžio pasakojimų ir apsakymų. Žymiausios jo knygos: „Vaikų knygelė“ (1868), „Paaugusių žmonių knygelė“ (1868), „Pasakojimas Antano tretininko“ (1891) ir apysaka „Palangos Juzė“ (1869).

Daugelis Valančiaus knygelių buvo labai populiarūs, leistos po kelis kartus. Valančius rašė labai žodinga, tautosakai artima kalba, savitu stiliumi. Siekė, kad raštų kalba būtų paprasta, liaudiška ir visiems suprantama.

11.7. Puikios lietuvių kalbos pavyzdys – romantinė poema **„Anykščių šilelis“**, parašyta 1858–1859 m., pirmą kartą išspausdinta Ivinskio kalendoriuose 1860–1861 m. Jos autorius –

poetas, kalbininkas, matematikas mėgėjas, vėliau – Seinų vyskupas **Antanas Baranauskas** (1835–1902). Poemoje, apdainuojančioje senovės Lietuvos mišką ir buvusią lietuvių stiprybę bei vienybę, įstabiai atskleistos lietuvių kalbos galimybės.

11.8. Lietuvių kalbai daug nusipelnė lietuvių literatūros klasikas **Maironis** (1862–1932) (eilėraščių rinkinys „Pavasario balsai“, 1895; poema „Jaunoji Lietuva“, 1907). Jis įtvirtino bendrinę kalbą literatūroje, savo kūryba atskleidė lietuvių kalbos grožį ir turtingumą. Subtilūs, tobulos eilėdaros Maironio eilėraščiai, patraukli ir veikli paties poeto asmenybė darė didžiulį poveikį inteligentijai ir visai tautai ne tik lemtingais spaudos atgavimo ir nepriklausomos valstybės kūrimosi metais, bet ir iki šiol ugdo ir žadina pasigėrėjimą gimtąja kalba.

11.9. Nuo XIX a. pabaigos išaugo daug lietuvių rašytojų, kurie kėlė ir turtino bendrinę lietuvių kalbą. Jų kūryba, paremta liaudies kalbos ir pačių talentingai sugalvotomis raiškos priemonėmis, reikšminga ne tik literatūrai, bet yra ir svarbus kalbos mokymosi šaltinis.

Žemaitė (1845–1921) į grožinę literatūrą perkėlė gimtosios žemaičių tarmės šnekamosios kalbos turtus ir raiškos priemones: daugybę liaudiškų žodžių bei posakių, vaizdingų palyginimų, epitetų, metaforų. Žemaitės raštus redagavo Jonas Jablonskis, mokydamasis, kaip pats sakė, gražių gražiausios kalbos, ir savo darbuose pateikdavęs rašytojos sakinių kaip geros kalbos pavyzdžius. Svarbiausi kūriniai: apsakymų ciklas „Laimė nutekėjimo“ (1906), apysaka „Petras Kurmelis“ (1901).

Jonas Biliūnas (1879–1907) meniškai rėmėsi liaudies kalba, trumpais, dailiais sakiniais sukūrė paveikius, sukrečiančius pasakojimus (apysaka „Liūdna pasaka“ (1907), apsakymai „Brisiaus galas“, „Kliudžiau“ (1906).

Antanas Vienuolis (1882–1957) realistinius apsakymus („Paskenduolė“ (1909), „Grižo“ (1910) ir kt.) rašė natūralia, vaizdinga ir paprasta kalba, artima liaudies šnekamajai kalbai. Apsakymų ciklo „Kaukazo legendos“ (1908) kalba nekasdieniška: retoriška, puošni ir pakili.

Vincas Krėvė (1882–1954) iš liaudies šnekamosios kalbos ir tautosakos į savo kūrybą sudėjo tai, kas vaizdingiausia ir raiškiausia. Jo apsakymų kalba gyva, liaudiška, ekspresyvi (rinkinys „Šiaudinėj pastogėj“ (1925) ir kt.), o „Dainavos šalies senų žmonių padavimai“ (1912) papuošti liaudies dainų poetinėmis priemonėmis. Jų kalba lyriška ir melodinga, daug stilizuotų tautosakos elementų.

Vincas Mykolaitis-Putinas (1893–1967) rėmėsi inteligentijos kalba. Jo poezija ir proza muzikali, emociinga, intelektualinė: daug tarptautinių žodžių, mokslinio stiliaus elementų (eilėraščių rinkinys „Tarp dviejų aušrų“ (1927), romanas „Altorių šešėly“ (1933).

Juozas Tumas-Vaižgantas (1869–1933) iš visų Lietuvos tarmių rinko kalbos „perliukus“ ir panaudojo savo kūryboje. Rašytojas jungia grožinį ir publicistinį stilių, į vaizdingą ir menišką tekstą įpina publicistinių komentarų (romanas „Pragiedruliai“ (1918–1920), apysaka „Dėdės ir dėdienės“ (1920).

Petro Cvirkos (1909–1947) kūrinių kalboje gražiai skamba liaudiški vaizdingi veiksmažodžiai ir frazeologizmai, meniškai sukurti naujadarai, tarmybės vartojamos labai saikingai ir pagrįstai, dažniausiai tik personažams charakterizuoti (romanas „Meisteris ir sūnūs“ (1936), apsakymų rinkinys „Ažuolo šaknys“ (1945).

Salomėja Nėris (1904–1945) kūrė dainuojamąją lyriką. Jos natūralaus rimo eilėraštis liejasi kaip daina: žodžiai paprasti, aiškūs ir skambūs, jais natūraliai pasakomos mintys ir jausmai. Neramiai nuotaikai sukurti poetė vartoja daug įvairių skyrybos ženklų, sakinyse dažnai baigiamas daugtaškiu (eilėraščių rinkiniai „Anksti rytą“ (1927), „Diemedžiu žydėsiu“ (1938) ir kt.).

Ieva Simonaitytė (1897–1978) rašė taip, kaip girdėjo kalbant žmones – tikroviškai, natūraliai, vaizdingai ir raiškiai (romanai „Aukštųjų Šimonių likimas“ (1935), „Vilius Karalius“ (1939).

Balys Sruoga (1896–1947) istorinių įvykių įtemptą veiksmą perteikė aštriais dialogais ir

šiuurkščiomis replikomis (istorinė drama „Milžino paunksmė“ (1932). Romane „Dievų miškas“ (parašė 1945, išėjo 1957) gausu palyginimų, kalba rami, bet labai paveiki.

Marius Katiliškis (1914–1980) giliaprasmi tekstą pateikė gražia, nepaprastai turtinga ir gyva kalba (novelių romanas „Užuovėja“ (1952), romanas „Miškais ateina ruduo“ (1957).

Juozas Baltušis (1909–1991) yra vienas iš sodriausia ir žodingiausia kalba rašiusių kūrėjų. Kiekvieną daiktą, veiksma, darbą rašytojas įvardija atskiru žodžiu (romanai „Parduotos vasaros“ (1970), „Sakmė apie Južą“ (1979).

Janina Degutyte (1928–1990) tęsė Salomėjos Nėries dainiškosios poezijos tradicijas. Eilėraščiai artimi liaudies dainai, kai kur perimta ir dainos struktūra (poezijos rinktinės „Šiaurės vasaros“ (1966), „Tarp saulės ir netekties“ (1980) ir kt.).

Bronius Radzevičius (1940–1980) kūrė intelektualią ir lyrišką prozą, kur asociacijos, simboliai, gretinimai yra svarbiau nei logiška įvykių eiga (romanas „Priešaušrio vieškeliai“ (1979–1985), apsakymų rinkinys „Link Debesijos“ (1984).

Bernardas Brazdžionis (1907–2002) kalbos ištakų ir raiškos priemonių šaltinį rado Biblijoje. Jo poezijai būdingas skardus oratoriškas kalbėjimas (eilėraščių rinkiniai „Per pasaulį keliauja žmogus“ (1943), „Didžioji kryžkelė“ (1953), „Vidudienio sodai“ (1961).

Kazys Bradūnas (gim. 1917) poezijoje plačiai vartoja lietuvių tautosakos ir mitologijos poetiką. Skambumo, gyvumo jo kalbai suteikia jautriai ir taikliai parinktas žodis (eilėraščių rinkiniai „Svetimoji duona“ (1945), „Devynios baladės“ (1955), „Pokalbiai su karalium“ (1973), „Duona ir druska“ (1992).

Alfonsas Nyka-Niliūnas (gim. 1919) sukūrė daug perkeltinės reikšmės pasakymų. Poetas mato kalbos ir būties principų paralelę, todėl poezijoje vartoja gramatikos terminų, suranda naujų gramatinių žodžių derinių (eilėraščių rinkiniai „Vyno stebuklas“ (1975), „Žiemos teologija“ (1985).

Justinas Marcinkevičius (gim. 1930) tęsia klasikinės lietuvių poezijos tradicijas: gražūs, skambūs žodžiai eina išvien su mintimi. Marcinkevičiaus kalba turi paslėpto intelektualumo, kuris perteikiamas subtilia potekste, simbolinėmis žodžių reikšmėmis. Gimtoji kalba apskritai yra viena iš svarbiausių Marcinkevičiaus kūrybos temų, o poeziją poetas supranta kaip nuolatinę tos kalbos kūrybą (eilėraščių rinkiniai „Liepsnojantis krūmas“ (1968), „Būk ir palaimink“ (1980), drama „Mažvydas“ (1977), esė „Dienoraštis be datų“ (1981).

Sigito Gedos (gim. 1943) kalboje gausu originalių metaforų, gramatikai nepaklūstančių žodžių junginių (eilėraščių rinkinys „Pėdos“ (1966), poema „Strazdas“ (1967).

Marcelijus Martinaitis (gim. 1936) gražia žemaitiška kalba sukūrė labai savitą stilių. Parašė laisvos formos, tautosakos poetika pagrįstų baladžių su mįslės primenančiomis metaforomis ir griežtos klasikinės formos atmintis (rinkiniai „Kukučio baladės“ (1977), „Atmintys“ (1986).

Jonas Strielkūnas (gim. 1939) į įprastais žodžiais parašytą klasikinį ketureilį įpynė originalių metaforų ir netikėtų simbolių. Parašė lyrinės, skaidrios ir natūraliais rimais paremtos poezijos, baladėse yra atskirais žodžiais ir žodžių junginiais sukarpyto teksto (eilėraščių rinkiniai „Rinktinė“ (1986), „Trečias brolis“ (1993).

Juozas Aputis (gim. 1936) lyrišką tekstą sukuria ne lyriškais žodžiais, bet atviru ir jautriu pasakotojo kalbėjimu. Kasdienės situacijas nusako paprastais sureikšmintais žodžiais, į vieną ilgą sakinį sujungia daug teiginių (novelių rinkinys „Gegužė ant nulūžusio beržo“ (1986).

Romualdas Granauskas (gim. 1939) kuria įvairiais stiliais: kartais iškilmingu, pakiliu su nekasdieniškom gaidom, kartais buitiniu su šnekamosios kalbos nuotrupom. Tačiau jo kalba visuomet graži, turtinga ir sodri (apysakos „Jaučio aukojimas“ (1975), „Gyvenimas po klevu“ (1988), novelių rinkinys „Duonos valgytojai“ (1989).